Дмитро Табачник як дзеркало українських комплексів

Борис Бахтєєв

Із винесеним у заголовок судженням, напевно, мало хто погодиться. Слова міністра освіти і науки України про те, що моральний авторитет Толстого та Достоєвського, мовляв, «набув такого всесвітнього значення, що жодного українського письменника минулого чи сучасности з ними навіть порівняти неможливо», сказані в інтерв'ю інтернет-виданню «Захід.нет», викликали зливу обурених коментарів і перетворилися в такий спосіб на знакову подію.

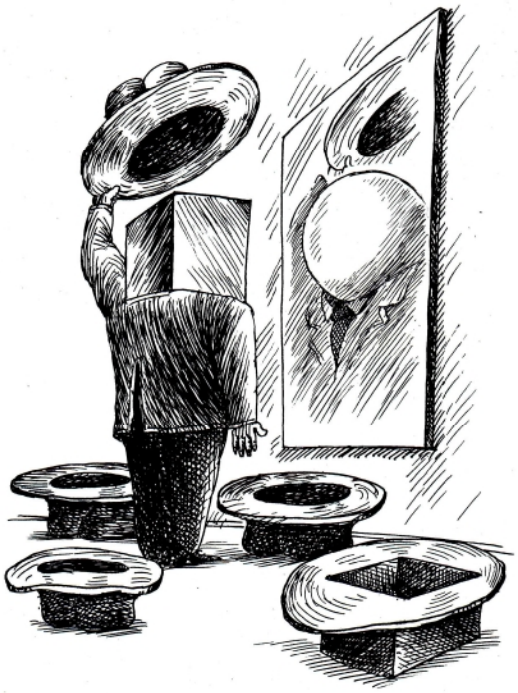

Малюнок Володимира Казаневського.

Висловлене Табачником у брутальній і провокативній формі, твердження про вторинність і нерозвиненість української культури віддзеркалює часте в українському суспільстві прагнення порівнювати все українське з усім російським. І найчастіше доходити висновку: що ж, і тут нам не пощастило, й тут доля була несправедливою до України.

Проте Табачник зачепив болюче для багатьох українців питання: він у досить банальний і провокативний спосіб висловив чи не найпоширеніший суспільний комплекс українців, і то всіх українців, незалежно від їхніх поглядів. Комплекс «бідних-нещасних», «багатостраждальних», «усіма вічно гноблених», «обділених долею», започаткований іще ранньою народницькою літературою, всупереч логіці утвердився в суспільстві саме в роки незалежности.

Різниця між «проросійськими», «креольськими» та «патріотичними» колами суспільства полягає лише в оцінці цього комплексу «бідних-нещасних». (Під умовною позначкою «патріотичного» тут фігурує той сеґмент, який заведено називати помірковано-націонал-патріотичним або націонал-демократичним. Так само під умовною позначкою «проросійського» тут фігурує помірковано-проросійський сеґмент. Будь-яких радикалів приберімо допоки з поля уваги.)

Речники наших умовних «проросійських» кіл – і маємо тут на увазі найперше популярний дискурс не надто уважного до розрізнювань обивателя – вважають, що так «тим українцям» і треба, все те «націоналісти» заслужили, або ж що вони перебільшують факти і спекулюють ними. «Креольські» кола цим узагалі мало переймаються, видаючи свою байдужість за «реалізм» і «прагматизм». Від «патріотичних» кіл тільки й чути нескінченний плач протягом от уже двадцяти років. Можливо, повсякчасне наголошування «багатостраждальности» України та її народу було доречним на межі 1980-х – 1990-х років, коли йшлося про виборювання незалежности і ця риторика могла бути інструменталізована для мобілізації проукраїнського електорату тодішньої УРСР. Але ж від 1991 року перед Україною стоять уже зовсім інші завдання й зовсім інші виклики, які потребують сутнісно інших мотиваційних арґументацій.

Звісно ж, ведучи мову про комплекс народу-жертви та комплекс країни, приреченої бути іграшкою в чужих руках, я не маю на увазі геть усіх без винятку інтелектуалів та членів суспільства, але панівний дискурс і виступів політиків, і публікацій більшости авторитетних медій є саме таким. Наявними є, відповідно, «холерична» («проросійська»), «флегматична» («креольська») та «меланхолійна» («патріотична») реакції; «сангвінічної» реакції, найконструктивнішої й найадекватнішої – бо переважно раціональної, а не переважно емоційної, в Україні вочевидь бракує. Яскравим прикладом цього й стало обговорення Табачникових висловлювань.

«Патріотичні плачі» завдають українцям чималої шкоди: в суспільства, і то незалежно від поглядів кожного окремого його члена, складається стійке уявлення, ніби «українськість» та «успішність» є поняттями ледь не антагоністичними, в усякому разі, несумісними; успішність править ледь не за ознаку «манкуртства». Своєю чергою, це спонукає людей, які прагнуть успішности, триматися осторонь патріотичних політичних і громадських сил із їхніми цілями та устремліннями. Постійне копирсання в тому, «хто винен», замість «що робити», постійне змальовування історичних трагедій та образ як актуальних і сьогодні прив'язує Україну до трагічних сторінок її історії, не дозволяє їй перегорнути ці сторінки й розпочати нові. Не дозволяє адекватно, без зайвої емоційности, виправляти наслідки історичних кривд. Навіюваний образ народу – вселенської жертви не спонукає до самовдосконалення та до пошуків причин сьогоднішніх негараздів отут і зараз, а не за кордоном чи у сивій глибині століть. У підсумку підстав для створення образу країни – безневинної жертви тільки більшає. Хибне коло замикається.

Тут неможливо не повернутися до постаті Віктора Ющенка: 2004 року його сприймали саме як успішного патріотичного українця, як модерного діяча, що може, не відмовляючись від патріотичної налаштованости, покласти край оцим звичним плачам і бідканням. Внести до патріотичного дискурсу позитив та конструктив, іншими словами. Саме сподівання на те, що Ющенко допоможе створити позитивний, успішний образ України та українців, стали не останнім рушійним мотивом Помаранчевої революції. Окрім усього іншого, українці вірили: у разі перемоги в них нарешті з'являться підстави не лише співчувати та співпереживати своїй Батьківщині, не лише оплакувати її гірку долю, а поважати її та пишатися нею. До певної міри, Майдан став актом демонстрування самоповаги. Але, ставши президентом, Ющенко заперечив сам себе взірця 2004 року, довівши трагічне сприйняття образу України до просто-таки катастрофічного й безнадійного. Хотілося б уточнити: я маю на увазі не наслідки президентства Ющенка, а саме той образ України, який він творив своєю концентрацією на історичній та патріотичній риториці винятково віктимного типу.

Наслідком цього стало розчарування значної частини суспільства у можливості будувати модерну европейську Україну на засадах патріотизму; у дискурсі, умовно кажучи, мовного та культурного відродження, шанування УПА та пам'яті жертв Голодомору місця для модерної України не було; «патріотичний» дискурс представлявся винятково ретроспективним. Поява теперішньої влади з її «прагматичним» ухилом (відкладімо обговорення природи цієї прагматичности) виглядає цілком закономірною, як, зокрема, і фігура Дмитра Табачника на посаді міністра освіти та науки.

Які наслідки мало би схоже висловлювання відповідного державного посадовця в більшості европейських країн? Ніхто не взявся би на повному серйозі з ним сперечатися, щось йому доводити. Та й що, власне, доводити? Згадаймо: висловлювання Табачника було його відповіддю на запитання про те, чи варто включати до підручників сучасних українських письменників. То що ж, доводити, що Оксана Забужко «краща» за Лева Толстого? Та й що значить: краща? Хто «кращий»: Ґете чи Шекспір? Достоєвський чи Петрарка? Гюґо чи Гомер? Дмитро Табачник (цілком припускаю, що свідомо, бо далеко не вперше) створив ситуацію, коли дискутування з ним у раціональних категоріях є неможливим, бо самі його тези геть ірраціональні. Одинокою раціональною (але суто суб'єктивною) відповіддю на його висловлювання є те, що прижиттєве введення письменників до шкільних програм є загалом проблемним і потребує докладного аналізу з огляду на вплив конкретного автора і його твору на літературний процес. Ото й усе.

Але ж ні: обурені автори чималої кількости статтей (а ще більше дописувачів блоґів і коментарів до статтей) намагаються доводити, що Табачник неправий у суті. Проте самої суті в дискусії немає: метою Табачникового висловлювання була провокація, а не дискусія. Отут, самі того не бажаючи, «патріотичні» українці виявляють комплекс меншовартости. Наполегливо доводити, що українська література не гірша за російську (а тим паче змальовувати історичні причини, з яких так сталося), може тільки той, хто сам у глибині душі припускає, що вона таки може бути «гірша».

І от тепер увага. Табачник згадав про Толстого та Достоєвського. Чому саме про них? Та тому, що саме ці два імені загальновідомі у світі. «Російська література? – Толстой та Достоєвський!» – так відповість вам будь-який пересічний інтелектуал де-небудь на Заході. Саме пересічний, той, що не цікавиться літературою фахово. Чехов? Його знають уже значно менше. «Велика російська література» (до такого

усталеного звороту ми звикли зі шкільних років) дорадянського періоду насправді обмежується у світі кількома іменами класиків. Вона з низки причин набагато менш відома, ніж французька, англійська або німецька літератури того самого періоду.

Прискіпливіший аналіз можна було би провести й у багатьох сферах науки та культури. Зрештою, дійдемо висновку, що це саме ми звикли вважати російський культурний спадок за щось виняткове. На те була цілком об'єктивна причина: штучно розширений російський національний простір, офіційне протиставлення «російського» та «національного» (згадаймо лише вислів «національні республіки» на противагу власне Росії) та штучно звужений до того самого простору відкритий для вільного пізнання світ дозволяли офіційній пропаґанді ототожнювати «російське» та «світове» й прищеплювати уявлення про російську культурну спадщину як про щось таке, чому у світі немає рівних.

Імперська совєтська пропаґанда всього російського виконала свою місію: скажіть росіянинові, що з-поміж класиків російської дорадянської літератури на Заході знають лише Толстого та Достоєвського. У відповідь ви почуєте гнівні тиради на адресу «відсталого й неосвіченого Заходу», його «споживацтва та бездуховности». Результат того самого імперського піднесення всього російського за рахунок власного так само видно на українцях: у відповідь на репліку про те, що українська література маловідома у світі, в Україні найчастіше ви почуєте, що, мовляв, так історично склалося, такі вже ми «бідні й нещасні». Саме це й висвітлив – і дуже яскраво – Дмитро Табачник. Чим і спонукав українців ще раз поглянути на усталені стереотипи сприйняття власного місця у світі.

Табачникові слова, хай і непрямо, зачепили, окрім іншого, і таку проблему: плекання згаданого комплексу нації-жертви призводить до того, що от уже протягом майже двадцяти років незалежности у популярній свідомості Україна все ще залишається прив'язаною до Росії; ми не можемо позбутися російської присутности не лише в минулому України, а й у її сьогоденні. Ми все ще повсякчас прагнемо порівнювати Україну з Росією – й далеко не лише в культурному аспекті. Росія і надалі залишається мірилом української дійсности.

Пригадаймо: протягом п'яти минулих років кожний реліз складеного поважними міжнародними неурядовими організаціями рейтинґу свободи в різних державах світу (хай то свобода медій чи свобода підприємництва) викликав в Україні неабияку радість: Україна всюди помітно випереджала Росію. І медії, й політики, які дотримувалися «патріотичного» дискурсу, посилалися на ці рейтинґи як на свідчення чималого досягнення. Як видається, насправді конструктивним способом поведінки було би звертати увагу на інший бік тих самих рейтинґів: усюди Україна входила до категорії «умовно вільних» держав і помітно відставала від її західних сусідів, від держав того ж таки Евросоюзу. Самого лише випереджання Росії було дуже замало, аби Україна стала справді европейською державою. Але на цей аспект якщо й звертали увагу, то побіжно.

Іншим промовистим прикладом було прагнення України вступити до НАТО. Протягом усіх п'яти років домінування «патріотичного» дискурсу в офіційній політиці, замість робити реальні кроки до інтеґрації й якнайтіснішої співпраці з цією організацією, приводити українські реалії у відповідність зі стандартами країн Північноатлантичного альянсу, й передусім стандартами не військовими, а політичними, Україна намагалася довести хибність позиції Росії й сперечалася з нею – так, ніби позиція Росії була одинокою перешкодою для вступу до НАТО. Проблему власного просування на Захід Україна намагалася розв'язати на Сході.

У російському газовому протистоянні з Україною, поза сумнівом, геополітична мотивація поведінки Росії була однією з основних. Але, менше з тим, Україні варто було б розв'язувати газові проблеми передусім саме в газовій площині, шукати способів газового унезалежнення від Росії (наприклад, підвищити енергоефективність і стимулювати енергоощадження, проаналізувати можливість і доцільність приєднання України до проєкту «Набукко» тощо). Панівним дискурсом серед «патріотичних» українців натомість стало ремствування, що «Росія нас гнобила, гнобить і прагне гнобити надалі» – тобто, фактично, замість намагатися змінити українські реалії, «патріотичні» українці лише констатували незмінність реалій російських. А отже, вони фактично розглядали українські реалії лише як похідні від російських, вторинні щодо них, запрограмовані ними.

У даному разі поставала дилема: або зменшити газову залежність від Росії, або ж залишити все, як є й політичними поступками умовити чи спонукати Росію ставитися до України не так жорстко. Прикметним є те, що навіть у «патріотичних» колах так і не виникло широкої дискусії з цього питання – життєва потреба зберегти й збільшити газовий транзит як ледь не основне (так це час від часу виглядало) джерело надходжень залишалася аксіомою, яку майже ніхто не ставив під сумнів. Окрім усього іншого, це сприяло вкоріненню і в політикумі, і в суспільстві сприйняття України як такої собі навіть не сировинної, а квазисировинної держави; позиціонування (не лише наявного, а й чи не єдино можливого) України у світовому розподілі праці передусім як країни – транзитера газу. Про економічний прорив за такого позиціонування годі й говорити, а про економічне, та й геополітичне унезалежнення від Росії й поготів. Було стратегізовано неадекватну поведінку: Україна докладала всіх зусиль, щоб і надалі жити з прибутків від сировини, достатніх покладів якої (нафти й газу) вона не має; власне, жити з тієї самої «труби», з якої живе Росія.

Комплекс «нації-жертви» дуже полегшує Росії досягнення її цілей щодо України, бо робить поведінку України («патріотичного» сеґменту її політикуму) стовідсотково прогнозованою, прораховуваною, ба навіть стандартною й шаблонною. Прогнозованість і прораховуваність поведінки речників «проросійського» та «креольського» сеґментів у стосунках із Росією навіть доводити не треба.

Російські політики та російське суспільство можуть мати будь-які думки, будь-які стереотипи й будь-які прагнення щодо України, ці думки та стереотипи можуть бути слушними або хибними, ці прагнення можуть відповідати основоположним принципам міжнародного права або суперечити їм, але самі по собі вони є фактом політичного та суспільного життя Росії й передусім її. Фактом політичного та суспільного життя України роблять їх українські політики та українські інтелектуали, зокрема й «патріотичні». Це саме вони імплементують внутрішньоросійські факти в українську політику та в українські суспільні процеси.

Складається враження, нібито надметою та надзавданням незалежної України є взяти реванш у Росії за історичні кривди. Наздогнати та перегнати Росію в усьому. От саме такий дискурс і провокує повсякчас порівнювати, умовно кажучи, Оксану Забужко із Львом Толстим. Саме такий дискурс і дає «проросійським» силам і діячам можливість використовувати спадщину тих-таки Толстого та Достоєвського як буцімто доказ принципової неможливости для України наздогнати Росію. За панування такого дискурсу Україна залишається ментально прив’язаною до Росії, хай навіть і «від протилежного».

Ця обставина є тим, що відрізняє Україну від Естонії, Латвії та Литви. І риторика російських політичних діячів, і політичні кроки Росії є (чи, принаймні, донедавна були) навряд чи толерантнішими до цих країн, ніж до України. Але політичні та інтелектуальні еліти цих країн, на відміну від української, беруть позицію Росії до відома, але діють, виходячи з власних реалій, а не з певної російської позиції; не ведуть нескінченні суперечки з Росією та не виправдовуються перед нею.

Власне, це мало б стати взірцем поведінки для України та українців – почати нарешті діяти не на догоду вимогам і не всупереч домаганням Росії, а так, як є найоптимальніше для України. Не сперечатися з Росією й не таврувати її, а абстрагуватися від неї, наскільки це є можливим. Бачити й аналізувати передусім Україну, а не погляди росіян на Україну. Робити предметом суспільних дискусій події в Україні, а не позицію Росії щодо подій в Україні. Аналізувати стан культури в Україні як такий, а не в порівнянні з Росією. Бачити Україну власними, а не російськими очима.

Якби було саме так, висловлювання Табачника стало б не більше, ніж політичним нонсенсом.